

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 37.014 (477.43)«18/19»

А. М. Боднар

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ОГЛЯДУ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті здійснена спроба охарактеризувати внесок істориків і краєзнавців у вивчення проблеми розвитку освітніх закладів у Подільській губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття.

Ключові слова: навчальні заклади, освіта, шкільництво.

Вивчення історії регіону кінця XVIII – першої половини XIX ст. загалом і його освітньо-культурної сфери зокрема налічує майже два століття. За цей час здійснено значну кількість наукових і краєзнавчих публікацій, проте досі відсутні узагальнюючі розвідки про ступінь вивчення проблеми, внесок окремих авторів у накопичення фактичного матеріалу та осмислення процесів, тенденцій і особливостей розвитку освітньої сфери на Поділлі.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб провести історіографічний огляд створеної продукції, узагальнити найбільш висвітлені аспекти та окреслити нерозкриті в літературі питання.

Передусім, підкреслимо, що початок дослідження того, як і в силу яких чинників розвивалась освіта в Подільській губернії з часу її приєднання до Російської імперії і аж до середини XIX ст. тісно пов'язаний із першим етапом українського національно-культурного відродження, коли на хвилі зацікавлення духовно-моральними цінностями представники передової інтелігенції стали збирати старожитності. Яке образно писав Г.С. Сковорода, для прозріння очей українців потрібно було прорубати в своїй темниці вікно, щоб світло полилось з неї потоком. Такою гострою сокирою, яка прорубала вікно у темниці українського народу, стала славнозвісна «Історія Русів» [15] великий епохальний твір української духовності, політичного та історичного мислення. Саме цей трактат дав поштовх до національного пробудження в освічених сферах суспільства, гостро нагадавши українським інтелектуалам, які вже починали втрачати національне обличчя, про їх історичні корені, становище, історію, побут, героїчні діяння тощо. У часі це співпало з особливим зацікавленням історичним минулим колишніх східних кресів Речі Посполитої з боку польської еліти. За переконанням професора А. Баженова, у першій половині XIX ст. під впливом

польських поетів і письменників-українофілів сформувалася так звана «українська школа» в польських історико-краєзнавчих дослідженнях, яка проіснувала до 1920 р. [4, с.334-335]. Її представники вивчали головним чином історію Правобережної України, включаючи Поділля не лише в період її входження у їхню державу, а й після приєднання до Росії. Вони виступали палкими виразниками колонізації та культуртрегерської місії поляків в Україні, виношували ідеї відновлення речі Посполитої. Але, попри все це, їх праці мають важливе значення з погляду опрацьованого та залученого в обіг фактичного матеріалу.

Однак, найбільшу увагу цій проблемі приділяла тогочасна російська історіографія. Одним із перших історією регіону зацікавився М. Карамзін, що був особисто знайомий з Павлом I й Олександром I та дружив з їх сім'ями [14, с.341-349]. Тому цілком закономірно, що у п'ятому томі відомої праці «История государства Российского», котра написана з великодержавних позицій, він розцінив приєднання українських земель до Росії як завершення збирання земель, розпочате ще Іваном Калитою. Виражаючи інтереси російського царизму і дворянства та ігноруючи природні права неросійських народів, на тих самих засадах описував політику царського уряду в Україні, у тому числі в Правобережжі, і М.С. Соловйов у знаменитій «Истории России с древнейших времён» [30].

З початку 60-х рр. XIX ст. історики стали більш змістовно висвітлювати питання середньої освіти в країні, у тому числі її національних окраїнах. Завдяки цьому були сформовані основні напрями досліджень і висловлені різноманітні точки зору на її розвиток, чіткіше окреслилась краєзнавча тематика. Із наукового доробку того часу помітно виділяються праці О. Лазаревського (1862) [18, с.82-89], Г. Данилевського (1863-1866 рр.) [7, с.18], М. Сухомлінова (1866 р.) [34], Є. Шмідта (1878 р.) [38].

Загальною рисою праць зазначених авторів була недостатня критика освітньої політики російського уряду, намагання більше висвітлювати позитивне, залишати поза увагою негативні явища в галузі освіти. Більшість дослідників не торкалась особливостей розвитку середньої освіти у національних регіонах. І хоч безпосередньо дослідники не розкривали освітньої галузі на Поділлі, їх праці дозволяють простежити загальні тенденції формування мережі закладів освіти, ступінь її доступності для різних категорій населення. Зокрема, зі змісту розвідок довідуємось про те, що період лібералізму у внутрішній політиці, котрий розпочався з приходом на початку 1801 р. до влади імператора Олександра I, продовжувався недовго. За ним наступило посилення цензури, поліційного та чиновницького нагляду за становленням й функціонуванням освітньої мережі. З праць очевидно, що царизм прагнув не допустити розповсюдження прогресивних думок, шкідливих для самого існування царату як в імперії загалом, так і в окремих її регіонах. Багато в чому цим пояснюється описовий характер історичних праць того часу, намагання більшості дослідників обмежитись лише переказом першоджерел.

Доволі змістовним розглядом багатьох проблем, пов'язаних із розвитком середніх навчальних закладів того часу, зокрема гімназій, відзначається праця І. Альошинцева «История гимназического образования в России (XVIII–XIX век)». Її автор в числі перших зумів висвітлити основні напрями проведення наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. самодержавних реформ в галузі початкової, середньої та вищої освіти. До того ж, дослідник досить критично проаналізував стан освітньої сфери. Зокрема, він обґрунтував тезу про те, що запровадження Статуту 1804 р. слід розцінювати як саму значну подію в житті наших гімназій [1, с.26]. Серед позитивних рис у розвитку освіти в той період автор виділяв її позастановність і взаємозв'язок навчальних закладів різних типів між собою на початковому етапі реформи освіти.

Більш широку панораму розвитку освіти у Російській імперії в досліджуваній нами період подав Г. Шмідт у праці «История средних учебных заведений в России». Виявляючи прихильність до політики царського уряду щодо розвитку середньої освіти в імперії він чітко висловлює думку про прагнення царизму просвітити народ, про сприяння пробудженню у ньому потреби в освіченості. Щоправда, як представник свого класу, автор вважав за необхідне починати «просвітницьку роботу» народу з дворянства.

Важливе значення для розгляду середньої освіти в Російській імперії часів XVIII–XIX ст. має науковий доробок С. Рождественського. Приміром, у двотомній праці «Очерки по истории системы народного просвещения в России в XVIII–XIX веках» [28] дослідник навів чимало фактів про становище середньої освіти не тільки в історичних російських губерніях, а й на теренах українських землях. Він ретельно розглянув процес збільшення кількості учнів і навчальних закладів у цей період, однак, уникнув критичного аналізу подій, які відбувались у тогочасній освіті, а також виключно в позитивному дусі висвітлив політику царського уряду в цій галузі. Не торкнувшись дослідник і особливостей розвитку культури і освіти в українських землях та необхідності їх духовного відродження.

З іншої його праці, присвяченої огляду діяльності Міністерства народної освіти, дізнаємось, що з призначенням у 1816 р. міністром освіти князя О. Голіцина, це відомство було перетворено в Міністерство духовних справ і народної освіти, щоб, відповідно до Царського маніфесту, «християнське благочестя було основою істинної освіти». За висловом автора, Маніфест 24 жовтня 1817 р. так викладав мету і основи реформи: «для того, щоб міністр Духовних справ і народної освіти перебував у справах цим в такому ж точно до Синоду відношенні, в якому перебуває міністр юстиції до урядового Сенату, крім протє справ судових».

Нове міністерство розгорнуло роботу з перегляду підручників з метою виключення з них всього, «що може вселити небажання виконувати обов'язки перед сім'єю і державою, все, що суперечить християнському вченню». В 1819 р. були замінені навчальні плани училищ і гімназій, введено обов'язкове вивчення Священного Письма, вилучені з гімназійних курсів елементи філософських

знань, статистика, право, естетика. Такий курс влади автор пояснював тим, що представники нового напрямку освіти вбачали лібералізм джерело політичних потрясінь і релігійних смут. На ґрунті народної освіти повинна була тепер відкритись боротьба проти політичного лібералізму та релігійного вільнодумства 18 і перших років 19 століть. Так школа перетворювалась у знаряддя політики. Ознайомлення зі статистикою в цій сфері підтверджує той факт, що державні витрати на народну освіту були мізерними.

Саме ці питання піднімали в працях такі дослідники історії культури та освіти України XIX століття, як Д. Багалій [3.], Г. Данилевський, О. Єфименко, І. Корнілов [16], А. Лотоцький та інші. Проблема розвитку освіти висвітлювалась також в багатьох інших історичних працях, де в основному робився акцент на становищі освіти в Україні.

Серед українських вчених великим знавцем вітчизняного минулого, у тому числі історії Правобережжя кінця XVIII – першої половини XIX ст. і невтомним організатором створення джерелознавчої бази був перший ректор Київського університету М. Максимович [19].

Підвищений інтерес до історії Правобережжя мав історик-самоучка, збирач старожитностей і літописець М.А. Маркевич. У своїй п'ятитомній «Истории Малороссии» він назвав приєднання правобережних земель до Росії закінченням окремого історичного життя України [20].

Комплексне і багатопланове вивчення історії Поділля започаткував М. Батюшков [21], який обґрунтував ідею і стояв біля витоків видання історико-краєзнавчих збірників про минуле великого українського регіону. Значну роботу щодо статистичного опису Подільської губернії виконали В. Гульдман та Д. Жураковський. Багатий матеріал про духовно-релігійне життя узагальнили М. Сімашкевич. Ю. Сіцинський і Н. Теодорович [22].

Значний інтерес викликають праці О. Єфименко «Історія українського народу» і «Очерки истории Правобережной Украины» [12.]. Про становище народних мас Правобережної України після приєднання до Росії йдеться дещо у праці М. Аркаса Історія України-Русі [2, с.351-372]. Автор звернув увагу на те, що польським панам стало жити вільніше, ніж за Речі Посполитої, бо їх взяла під свою руку державна, поліцейська влада і війська. «Всьому голова були хабарі, підступництво, свавілля. Пани підкупили справників і поліцію, а тому нікого не боялися. За найменший непослух кріпаків страшенно карали і гнітили».

Актуальним залишаються також оцінки суспільних процесів названого періоду історії Правобережної України, зроблені М. Грушевським в «Ілюстрованій історії України», зокрема щодо долі українців під російським самодержавством, нових можливостей для експлуатації селянства, зумовлених міццю державної машини, можливостей підкупу поміщиками начальства і, особливо, відсутністю в українського населення таких стримуючих свавілля панської влади важелів, як могутні повстання [6, с.476-477].

Про умови розвитку освіти після входження українських земель до складу Росії та можливості дітей корінного населення здобувати освіту досить влучно описав у другому томі двотомної «Історії України» Д. Дорошенко. Передусім, він відзначив розчарування українських селян у своїх сподіваннях на полегшення життя після переходу під владу православної Росії і підкреслив, що царизм за поляками залишив повну гегемонію в культурно-освітньому житті. На думку автора, через це пригнічена кріпацтвом і суворим поліцейським режимом народна маса була позбавлена всякої, навіть найелементарнішої освіти, перебувала в повній темряві, лише в усній поезії зберігала, як однукову духовну спадщину, спомини про колишню козацьку свободу [11, с.268-279].

Серед таких досліджень можна виділити праці І. Огієнка «Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу (1918 р.)» [24]; та «Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви» [25]; Н. Полонської-Василенко двотомну «Історія України», що вийшла у Мюнхені у 1972–1976 рр.; [26] Д. Дорошенка «Нарис історії України» у 2-х томах, перше видання якого вийшло у Варшаві у 1932 р. за редакцією професора Смаль-Стоцького, а друге у 1966 р. в Мюнхені [10.] інтерпретація розвитку освіти в Україні, здійснена «Енциклопедією українознавства (1955–1984 рр.)» [13]. У цих та інших працях зроблено спробу розглянути особливості становища середньої освіти, поставлено питання про вплив та результати урядової освітньої політики, зокрема, і у другій половині XVIII – першій третині XIX ст., саме в українських землях.

Політику царського уряду щодо розвитку освіти в Україні у першій половині XIX ст. гостро критикує С. Сірополко у своїй праці «Історія освіти на Україні» [31], що побачила світ у 1937 р. в Львові. Автор вперше поставив питання про користь, позитивні та негативні наслідки введення царатом нової системи освіти саме для України та українського народу. У своєму дослідженні автор характеризував процес виникнення й збільшення кількості гімназій, чисельності учнів у них. Дослідник, крім гімназій, більш ретельно висвітлював й діяльність інших середніх навчальних закладів, або наближених до них, хоч і не завжди вважав їх такими. С. Сірополко також охарактеризував особливості політики царизму щодо розвитку освіти та вплив цих процесів на її становище в українських землях у першій половині XIX ст.

З точки зору з'ясування суті теми дослідження особливо пізнання природи самодержавної політики у цих землях, викликає інтерес «Історія України» І. Крип'якевича. Пов'язуючи розгляд минулого краю з правлінням російських царів, вчений зумів простежити як політичний розвиток Росії вплинув на долю українських земель і їх корінного населення.

Важливе значення для розробки даної проблеми мали праці Ш. Ганеліна та Є. Голанта [5.], М. Даденкова, [8.] Є. Дніпрова [9, с.107-114], М. Шабаєвої, Є. Мединського [17], О. Удода [35] та інших.

Особливими рисами досліджень радянських часів був своєрідний критичний підхід до даної проблеми. В них більше приділялось уваги висвітленню негативних рис у розвитку середньої освіти, ніж позитивних. Питанням її становища в українських землях у науковій літературі радянських часів приділялось мало уваги. Майже не проводилось і спеціальних наукових досліджень з історії середньої освіти.

З проголошенням незалежності України зросло число наукових та публіцистичних видань, що базуються на сучасних методологічних засадах і орієнтовані на малодосліджені аспекти історії Правобережжя кінця XVIII – першої половини XIX ст., але як і раніше, у контексті інших проблем і періодів. Важливі оцінки і теоретичні положення щодо розвитку української культури запропонували автори колективної праці «Культурне відродження в Україні: історія і сучасність» [23, с.119-222], показавши, що в умовах посилення колоніальної та кріпосницької залежності, українці не тільки зуміли зберегти свою духовність, а й здійснити національно-культурне відродження.

Особливе значення для з'ясування політичної обстановки що склалася у Правобережній Україні після приєднання до Росії, стану та еволюції української державної ідеї має монографія В. Смолія і В. Степанкова «Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації» [32, с.264-314]. Не виділяючи період кінця XVIII – XIX ст. в окремий розділ дослідження, автори аргументовано довели, що навіть в умовах бездержавності та зростаючого національного і соціально-класового гніту з боку царського самодержавства у свідомості української еліти продовжувала існувати національна державна ідея, взірцем якої виступала козацька організація.

У праці О. Удода «Середня та вища освіта на Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття» [36, с.84-91] увага приділяється лише питанням виникнення середніх навчальних закладів, головним етапам у розвитку, фінансовому становищі та політиці царату щодо середньої освіти в українських землях. Такі ж питання як кадрова політика в середній освіті, становище учительства, роль інтелігенції у розвитку середньої освіти в Україні, та інші проблеми майже не висвітлювались. Пізніше вийшла джерелознавча праця О. Удода «Джерела з історії освіти на Україні наприкінці XVIII – першої половини XIX століття» [37, с.75-77]. В цій роботі він зупиняється на джерелах як із проблем середньої, так і початкової освіти, дає змістовний аналіз документам, зокрема, що знаходяться у фонді канцелярії попечителя Київського учбового округу.

Важливе науково-методологічне значення в контексті обраної нами проблеми займає монографія одного з найбільших знавців XIX століття В. Сарбея «Національне відродження України», підготовлена в серії «Україна крізь віки». Її автор охарактеризував першу половину XIX століття як частину загального періоду національного відродження, в умовах і під впливом якого розвивалася вся українська культура і її органічна складова освіта [29, с.29, 46-63].

Також цінною є культурологічна публікація М. Поповича «Нарис історії культури України». В цій праці автор дає комплексну характеристику вищим навчальним закладам, які виникали в містах України, а також вказує на те, що по Україні будувалися адміністративні споруди, біржі, гостинні двори. Усі пам'ятки приносять на Україну стиль класицизму, невіддільний від державницького, імперського художнього мислення початку століття [27].

Осмислення духовного життя Правобережної України на зламі XVIII–XIX ст. значною мірою допомагає монографії відомого сучасного вченого в галузі історії релігії і мистецтвознавства Д.В. Степовика «Церква в кайданах». Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX ст. Головна увага у праці зосереджена на становищі в якому опинилися православні українці і відстоювання ними своїх національно-релігійних переконань. Важливо, що автор зумів показати політику російського царизму і церковних ієрархів, спрямовану на посилення національно-класового гніту, викорінення із життя українців самобутніх ознак їх культури та духовності.

Вагомий внесок у висвітлення проблеми розвитку культури Поділля кінця XVIII – першої половини XIX ст. зробив кандидат історичних наук, професор А. Філінюк. Зокрема, в його статті «Освіта Поділля на рубежі XVIII–XIX ст.» мова йде про те, що школи, котрих було раніше так багато і в яких подоляни здобували освіту, виявилися у повному занепаді. Парафіяльні школи та народні училища зазнавали всезростаючого впливу як від поляків, так і від росіян.

Дослідженням історії середніх закладів на Поділлі у другій половині XIX ст. займається кандидат історичних наук І. Сесак. Він висвітлює основні аспекти становлення і розвитку середніх шкіл краю на фоні загальних політичних, соціально-економічних та культурних процесів. В книзі «Освіта на Поділлі», [33] автор розкриває чимало фактів і прикладів з життя середніх навчальних закладів того часу.

Великий масив фактичного матеріалу з історії культури Поділля наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. нагромаджено краєзнавцями. Особливо активно історико-краєзнавча робота стала проводитися після проведення П'ятої Всеукраїнської конференції у Кам'янці-Подільському (1991 р.). Лише з ініціативи і на базі Кам'янець-Подільського державного університету за роки незалежності України проведено 32 міжнародних всеукраїнських і регіональних конференцій, у тому числі VIII, IX, X, XI, XII Подільські історико-краєзнавчі, чотири шевченківські та інші, з опублікуванням наукових збірників за підсумками їх роботи.

Наведений історіографічний огляд свідчить, що удосконаливши багатьох десятиліть проведено значну роботу по вивченню історії Правобережної України на рубежі XVIII–XIX ст. Зусиллями вчених, науковців і краєзнавців опрацьовано і введено до наукового обігу величезний фактичний матеріал, створено чималу джерельну базу, проаналізовано низку фактів і явищ, а також напрацьовано досвід їх систематизації та осмислення.

Отже, на часі всебічне, ґрунтовне комплексне вивчення політичних, соціально-економічних, національних, культурно-освітніх, релігійних та інших аспектів з історії Поділля з кінця XVIII до середини XIX ст. Адже, розбудова незалежної Української держави і національне відродження підвищують актуальність нових досліджень на сучасній методологічній основі. Поява таких праць збагатить українську теорію і практику об'єктивними знаннями про один із важливих періодів вітчизняного минулого.

Список використаних джерел:

1. Алешинцев И.А. История гимназического образования в России: XVIII и XIX в. / И.А. Алешинцев. – СПб. : Изд-во Богдановой, 1912. – 346 с.
2. Аркас М.М. Історія України-Руси / Микола Аркас. – К. : Вищ. шк., 1993. – 414 с.
3. Багалей Д.И. Просветительская деятельность Василия Назаровича Кармазина / Д.И. Багалей. – Х. : Тип. Дарре, 1893. – 31 с.
4. Баженов Л.В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у XIX-XX ст. / Л.В. Баженов // Поділля і Волинь у контексті історії українського відродження : наук. зб. – Хмельницький : Доля, 1995. – С. 334-335.
5. Ганелин Ш.И. История педагогики / Ш.И. Ганелин, Э.Я. Голант. – М. : Учпедгиз, 1940. – 408 с.
6. Грушевський М.С. Люстрована історія України / Михайло Грушевський. – К. : Україна, 1991. – С. 476-477.
7. Данилевский Г. Украинская старина: материалы для истории украинской литературы и народного образования. Украинские деятели: Сковорода, 1722-1794 г., Каразин, 1773-1842 г., Основьяненко, 1778-1843 г. (и др.) / Г. Данилевский. – Х. : Зеленский, Любарский, 1866. – 284 с.
8. Даденков М.Ф. История педагогики / М. Ф. Даденков. – К. : Рад. шк., 1947. – 517 с.
9. Днепров Э.Д. Народное образование как предмет историко-педагогических исследований (по материалам дореволюционной России) / Э.Д. Днепров // Сов. педагогика. – 1986. – № 1. – С. 107-114.
10. Дорошенко Д.І. Нарис з історії України. В 2 т. / Дмитро Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – Т. 1: До половини XVII століття. – 238 с.
11. Дорошенко Д.І. Історія України : у 2-х т. / Дмитро Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – Т. 2. – С. 268-279.
12. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины / А. Ефименко. – К., 1895. – 320 с.
13. Енциклопедія українознавства : в 2-х т. / під ред. В. Кубійович. – Мюнхен-Нью-Йорк : Молоде життя, 1949. – Т. 1. – Ч. 3. – 1230 с.
14. Исторический календарь. Десять веков российской истории (от князя Владимира до Николая II) / сост.: В.В. Алексеев. В.А. Степанов. – Донецк, 1996. – С. 341-349.
15. Історія Русів / пер. І. Драча ; вст. ст. В. Шевчука. – К. : Рад. письменник, 1991. – 318 с.
16. Корнилов И. Сборник материалов для истории просвещения в России / И. Корнилов. – СПб. : Синодальная типография, 1895. – Т. 2. – 91 с.
17. Константинов Н.А. История педагогики. – 2-е изд. / Н.А. Константинов, Е.Н. Медынский, М.Ф. Шибаева. – М. : Учпедгиз, 1959. – 499 с.
18. Лазаревский А.М. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. / А.М. Лазаревский // Основа. – 1862. – Май. – С. 82-89.

19. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.) / М.І. Марченко. – К. : Вид-во КДУ, 1959. – 222 с.
20. Маркевич М.А. История Малороссии. В 5-ти т. / М.А. Маркевич. – М. : Тип. А. Семена, 1842. – С. 677.
21. Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / Л.А. Коваленко. – К., 1983. – С. 50.
22. Гульдман В.К. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Изд-во Подол. губ. стат. комитета, 1889. – 414 с.
23. Культурне відродження в Україні: історія і сучасність. – Львів, 1993. – С. 119-222.
24. Огієнко І. Українська культура : коротка історія культурного життя українського народу / Іван Огієнко. – К. : Абрис, 1991. – 272 с.
25. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви : в 2-х т. / Іван Огієнко. – К. : Україна, 1993. – Т. 1-2. – 284 с.
26. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2-х т. – 2-е вид. / Наталія Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1: До середини ХVІІ століття. – 640 с.
27. Попович М.В. Нарис історії культури України / Мирослав Попович. – К. : Артк, 1998. – С. 308.
28. Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в ХVІІІ-ХІХ вв. : в 2-х т. / С.В. Рождественский. – СПб. : Тип. М.А. Александрова, 1912. – Т. 1: ХVІІІ век. – 680 с. + 48 с.; Йою ж: Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб. : Издание Министерства Народного Просвещения, 1902.
29. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – К. : ВД «Альтернативи», 1999. – С. 29, 46-63. – 336 с.
30. Соловьев М.С. История России с древнейших времен История России с древнейших ... : в 15-ти кн. / М.С. Соловьев. – М. : Мысль, 1965. – Кн. 9-15. – Кн. ХІІІ. – Т. 25-26. – 647 с.
31. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
32. Смолій В.А. Українська державна ідея ХVІІ-ХVІІІ століття: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1997. – 368 с.
33. Сесак І.В. Освіта на Поділлі : у 2-х частинах / І.В. Сесак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 1999. – Ч. ІІ: Середні навчальні заклади Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – 184 с.
34. Сухомлинов М. Материалы для истории образования в России в царствование Александра I : в 3-х т. / М.Сухомлинов. – СПб. : Тип. Ф.С. Сушинского, 1866. – Т. 1. – 132 с.
35. Удод О.П. Початкова освіта на Україні наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. / О.П. Удод // Укр. іст. журн. – 1969. – № 9. – С. 83-91.
36. Удод О.П. Середня та вища освіта на Україні (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / О.П. Удод // Укр. іст. журн. – 1970. – № 6. – С. 84-91.
37. Удод О.П. Джерела з історії освіти на Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. / О.П. Удод // Архіви України. – 1970. – № 4. – С. 75-77.
38. Шмидт Е. История средних учебных заведений в России Е. Шмидта / пер. с нем. А.О. Нейдисова с доп. по указ. автора ; Е. Шмидт. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1878. – 684 с.

In this article realizable attempt to describe researchers and their labours which was engaged in development of education in a probed period.

Key words: *educational establishments, education, shkil'nictvo.*

Отримано: 15.11.2011